

UOT 745/749

Ahmet Aytaç

Dr. Öğr. Üyesi

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

(Türkiye)

cicimsumak@gmail.com

HEREKE HALI FABRİKASI İLE ALAKALI CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ'NDE YER ALAN BAZI BELGELER

Özet. Arşivler milletlerin vatandaşları ve diğer devletlerle olan hukukunu ortaya koyan önemli belgelerdir. Ait olduğu tarihe ait sosyal hayat, ekonomi vd pek çok konu arşiv belgeleriyle anlaşılabilir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde barındırdığı evrak itibarıyla önem arz eder.

Osmanlı dönemi tekstilleriyle alakalı olarak da arşivde çok fazla sayıda belge vardır. Tanzimatla birlikte sanayileşme adına atılan önemli adımlardan birisi de Hereke'de kurulan halı fabrikasıdır.

Makalede Hereke Halı Fabrikası hakkında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde yer alan belgelerden bir kısmı üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: arşiv, belge, fabrika, halı, dokuma.

Giriş. Arşiv belgeleri devletlerin ve vatandaşların kamu ile alakalı ilişkilerini ortaya koyan en güvenilir kaynaklardır. Arşivler, belgenin düzenlediği döneme ait sosyal hayatı ve olayları daha sonraki zaman dilimlerinde ortaya koyar.

Osmanlı Arşivi sadece ülkemiz adına değil o dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi olan tüm milletlerle alakalı konuları da aydınlatma noktasında önem arz eder. Hazine-i Evrak olarak tanımlanan ve adeta hazine gibi kıymet verilen arşivler sosyolojik, siyasi, kültürel, ekonomik vd pek çok maddada döneminin doğru analiz edilmesini sağlar.

Osmanlı Arşivleri'nin en büyük özelliği, Türkiye'nin olduğu kadar, Orta ve Yakın Doğu, Balkan, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinin kültür, iktisat ve siyasî tarihlerinin gün ışığına çıkarılmasında, milletler arası hakların ispatı ve korunmasında, ayrıca vatandaş haklarının gerektiğinde hukuki

bir dayanağı olmasında oynadığı önemli roldür. Günümüzde, bu ülkelere mensup araştırmacılar, kendi milli arşivlerini kurmak, geçmişle olan irtibatlarını korumak ve var oluşları ile ilgili meseleleri incelemek ve değerlendirmek için Osmanlı Arşivleri'nde araştırma yapmak ihtiyacını duymaktadırlar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatını meydana getiren Divan-ı Hümâyûn, Bâb-ı Defterî ve Bâb-ı Âsafî / Bâbîâlî ve bunların çeşitli daire ve kalemlerine ait sicil, defter ve vesikaları, yani Osmanlı Devleti'nden intikal eden en zengin ve çeşitli arşiv malzemesini ihtiva etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ana arşivi hüviyetini taşımaktadır [1, s. 1].

Türk Arşivleri sahip olduğu belgelerin sayısı ve niteliği bakımından dünyanın en zengin arşivlerinin başında gelmektedir. Türk arşiv belgeleri sadece Türkiye'nin değil, geçmişte Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları kırkı bulan birçok ülkenin tarihini ve dünya tarihinde gizli kalmış pek çok konuyu gün ışığına çıkaracak mahiyette önem arz etmektedir. Bu özelliğinden dolayı da Türk Arşivleri millî olmanın yanı sıra milletlerarası özellikler taşımaktadır. Osmanlı Dönemi'nde arşivlerin ülke idaresindeki önemi idrak edilmiş, arşiv yönetimi doğrudan Sadaret emrinde oluşturulmuştur. Genişleyen coğrafya ve devlet yapısı neticesinde artan bürokratik işlemler ile oluşan arşivler sarayda tutulmuştur. 1846'da "Hazine-i Evrak Nezareti" ismiyle bakanlık statüsüne dönüştürülmüştür. Arşivlerin bu şekilde en üst düzeyde muhafaza edilmesi ve işletilmesi, devletin kayıt ve belgelerinin asırlarca titizlikle oluşturulmasını, düzenli olarak arşivlenmesini ve ihtiyaç duyulduğunda kolayca hizmete sunulabilmesini sağlamıştır [2, s. 40].

Diğer taraftan "19. yüzyıla kadar olan dönemde Osmanlı iktisat politikalarının temelde iki önemli hedefi vardı. Birincisi piyasada mal arzının bol olması, ikincisi de fiyat istikrarıydı. Ancak 19. asra gelindiğinde iki önemli hedef olan üretim bolluğu ve fiyat istikrarı arasındaki ilişki bozulmaya başladı. Bu hedeflerin tutturulamamasının temel sebebi Sanayi devrimiydi. Adeta dünya tarihini Sanayi devrimi öncesi ve sonrası şeklinde ikiye bölen bu büyük değişim, artık Osmanlı Devleti'ni de etkilemeye başladı. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı sanayi, henüz Endüstri devriminin etkilerinden uzak ve geleneksel yapısı içinde varlığını sürdürüyordu. Batıda ise, 18. asrın teknolojik buluşlarının sanayi üretimine giderek daha çok uygulanması sonucunda üretimin hacminde büyük bir artış yaşanmaya başlamıştı" [3, s. 40].

Hereke Halı Fabrikası bu sürecin sonucu ortaya çıkan işletmelerden birisidir. "Osmanlı arşiv kayıtlarında kimi zaman kumaş ve kimi zaman da Akmişe Fabrikası olarak zikredilen Hereke Fabrikası'nın kuruluş tarihi kesin olarak

bilinmemekle birlikte” [4, s. 113], bu tesis hakkında yapılan araştırmaların tamamında, 1843 yılında Barutçubaşı Ohannes ile eski Serasker’lerden Rıza Paşa tarafından, Hereke Köyü’nün İzmit Körfezi sahilinde 50 adet pamuklu ve 25 adet ipekli dokuma tezgâhı ile işletmeye açıldığı belirtilmektedir. Fabrika, imâl ettiği üstün kalitedeki ipekli, canfes kumaşlarla ve 1890’lı yıllardan sonra da halılarıyla yalnız Osmanlı Devleti’nde değil, yabancı ülkelerde de ün salmıştır [5, s. 9].

Hereke Fabrika-i Hümayunu ya da bugünkü adıyla Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası denilince ilk olarak Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere dikkat çeker. Dadyan kardeşler, Hereke’nin doğal güzelliklerinden etkilenecek biraz da yaptırdıkları Çuha Fabrikası’nın masraflarını çıkarmak amacıyla kendi adlarına bir fabrika kurmak isterler. Talepleri Serasker Rıza Paşa tarafından kabul görünce, İzmit Körfezi’nin kuzey kıyısında, Hereke beldesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk özel dokuma fabrikası kurulmuş olur. Sultan Abdülmecid Eser-i Cedid vapuruyla fabrikanın önünden geçerken Rıza Paşa, durumdan padişahı haberdar eder. Muhtemelen de o yıl “Hereke Fabrika-i Hümayunu” adını alır. Başlangıçta saraylara ipekli canfes, döşemelik ve perdeler dokunmaya başlanır. Fabrikanın ilk müdürünün Serkis Ağa olduğu ve yönetim kurulunda İtalyan uyruklu Kamaron adlı bir ressamın olduğu da bilinmektedir [6, s. 47].

Fotoğraf: 1, Fabrikada halı dokuyan çalışanlar [7].

Hereke Fabrikası'nın kuruluş sermayesi 3.500.000 kuruş ve fabrikanın makine ve alet donanımının toplam değeri ise 2.463.984 kuruştur. Fabrikanın güç kaynağı 12 beygir gücündeki buhar motoruydu. Ayrıca 52.800 kuruşa satın alınmış bir değirmene de sahipti. Fabrika'da 1848 yılında 11 memur, 13'ü imalat ve 6'sı tamir ustası olmak üzere 19 Avrupalı ustanın yanı sıra 90 işçi çalışmaktaydı. Tezgâh sayısı arttıkça personel sayısında da artış kaydedilmiştir. 1852 yılında fabrikada çalışan sayısı 261'e yükselmiş ve sonraki yıllarda da çalışan sayısı 300 kişiyi bir miktar aşmıyaca kadar bu artış sürmüştür [8, s. 248-249].

Hereke ürünlerinin halka satışı ve pazarlanması için İstanbul'da Kapalı Çarşı'da ve Üsküdar'da bulunan mağazaların yanı sıra 1892'den sonra Beyoğlu Zaptiye caddesinde bir mağaza açılmış ve bu merkezler vasıtasıyla ürünler piyasadaki alıcılara satılmıştır. Saraya ve devlet dairelerine yapılan satışlar, Fabrika-yı Hümayunlara ait ürünlerin depolandığı ve Fabrika-yı Hümayunlar Mal Sandığı'nın yönetim merkezi olan Sepetçiler Kasrı Hümayunu'ndan yapılmaktaydı. Karadeniz bölgesinde Trabzon ve Rize kazalarına da Hereke Fabrikası ürünleri satılmak üzere gönderiliyordu [9, s. 364].

Fabrika'nın 1864 yılında hafif bir yangın tehlikesi geçirdiği de bilinen fabrikada bükümhane, perdahane, boyahane vd gibi bölümler vardı. Tanzimat döneminin İstanbul'daki üst düzey ticaret erbablarınca kurulan fabrika çeşitli dönemlerden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa evraklarında konu ile alakalı çok sayıda belge vardır. Fabrika günümüzde Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki Milli Saraylar İdaresi Başkanlığına bağlıdır.

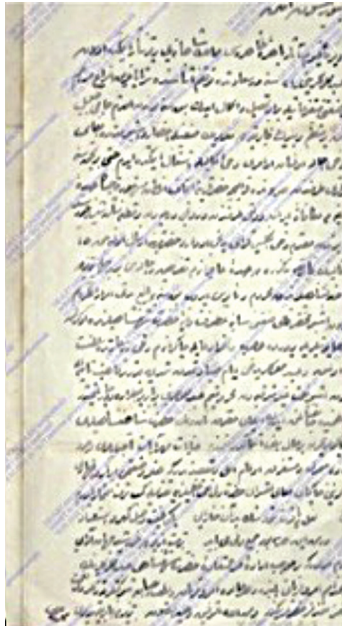
Fotoğraf: 2, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Kağıthane-İstanbul.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVLERİ

Gerek Osmanlı Devleti döneminden günümüze ulaşan ve sadece Osmanlı Arşivi'nde miktarı 150 milyonu bulan belge ve defter serilerinden, gerek belgelerin tanzim ediliş tarzı ve büyük bir hassasiyetle korunmuş olmalarından, gerekse bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka deftere kaydedilmesiyle ilgili emir ve nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafazaya, bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir [10, s. 1].

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv belgeleri içerisinde Hereke halıları ile alakalı çok sayıda belge vardır. Ancak bu çalışmanın bildiri ile sınırlı olmasından dolayı sekiz adet belge konu olarak ele alınmıştır.

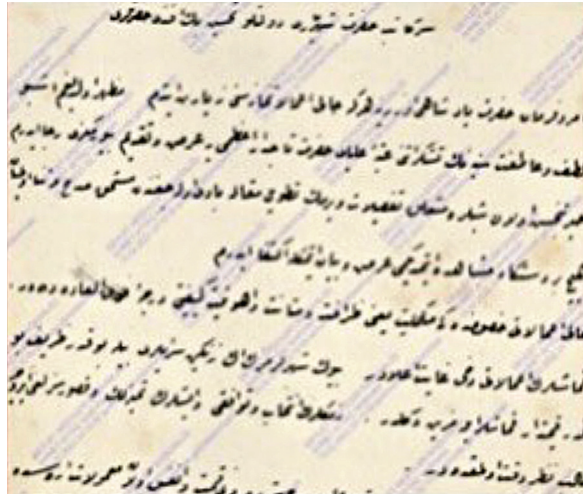
CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ'NDE YER ALAN BAZI BELGELER

Fotoğraf: 3, 50 dosya numaralı evrak.

Birinci Belge:

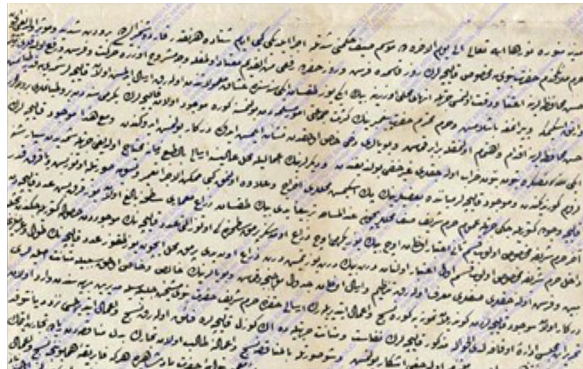
YıldızPerakende Evrak Arzuhal ve Jurnaller evrakı, 50 dosya, 78 gömlek numaralı, 29.12.1322 tarihli belgede “Tebriz’de Halı Fabrikası Müdürü Mehmet Ali Bey’in Hereke Halı Fabrikası’nda çalışmak için istihdamı” ile alakalıdır.

Fotograf: 4, 32 dosya numaralı evrak.

İkinci belge:

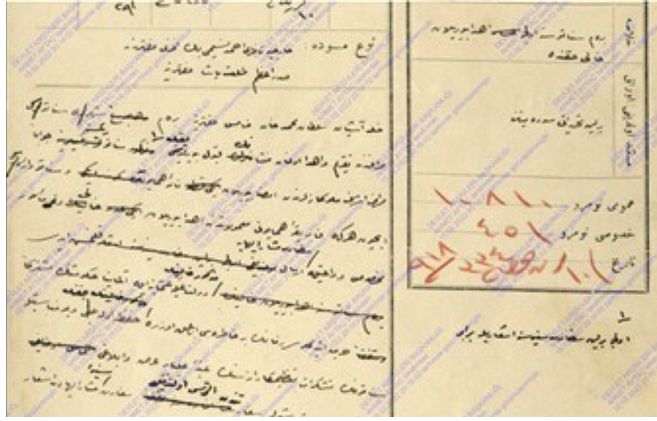
Yıldız PerâkendeEvrâkıHazîne-i Hâssa evrakı 32 dosya, 12 gömlek numaralı, 06.04.1318 tarihli belgede “Hereke halı imalathanesinin mükemmel olduğundan” bahsedilmektedir.

Fotograf: 5, 170 dosya numaralı evrak.

Üçüncü belge:

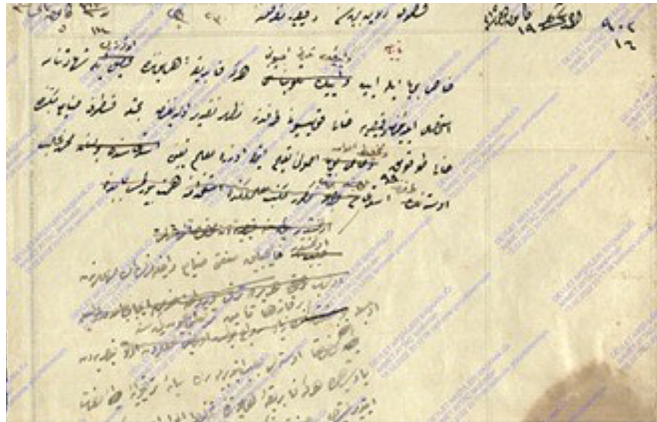
Yıldız Mütenevvi Maruzat evrakı170 dosya, 134 gömlek numaralı, 27.07.1315 tarihli belgede “Hazret-i Peygamber’in türbesine konacak halıların Hereke’de imal ettirilmesi hakkında Evkaf Neareti’ninisitizanı”ndan bahsedilmektedir

Fotoğraf: 6, 2459 dosya numaralı evrak.

Dördüncü belge:

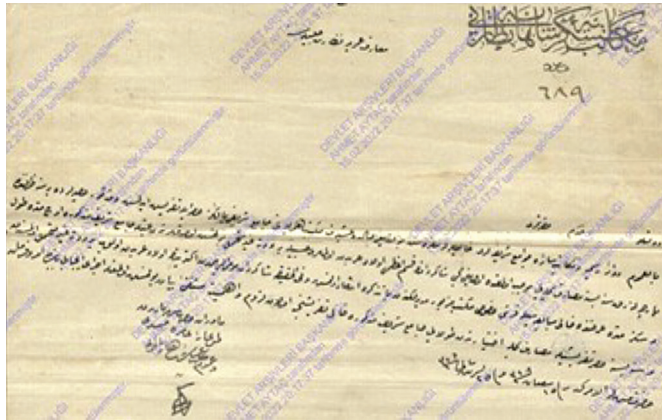
Hariciye Nezareti Siyasievrağı, 2459 dosya, 64 gömlek numaralı, 10.10.1918 tarihli belgede “Bremen Senatosu’nun Sultan V. Mehmed’e verilen nişana karşılık hediye edilen Hereke halılarının harb ettikleri zamanın hatırası olarak saklanması temennisi”nden bahsedilmektedir.

Fotoğraf: 7, 2297 dosya numaralı evrak.

Beşinci belge:

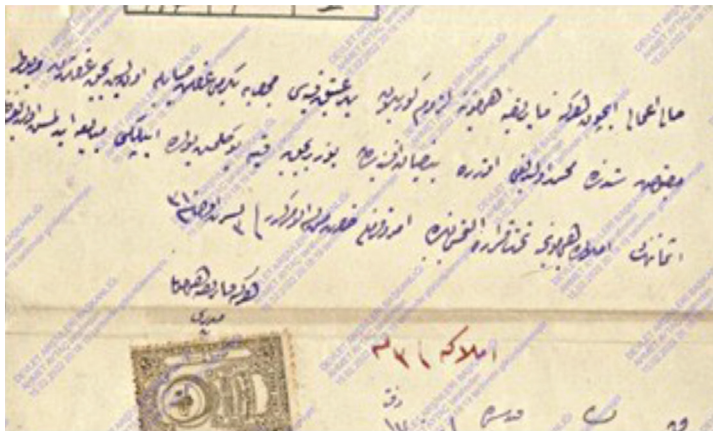
Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemievrağı, 2297 dosya, 85 gömlek numaralı, 16.09.1317 tarihli belge “Hereke Fabrika-yı Hümayun’da halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alan Mehmed Galib Efendi’nin Kastamonu Sanayi Mektebi’nde halı dokumacılığı öğretmeni olarak tayini” ile alakalıdır.

Fotoğraf: 8, 573 dosya numaralı evrak.

Altıncı belge:

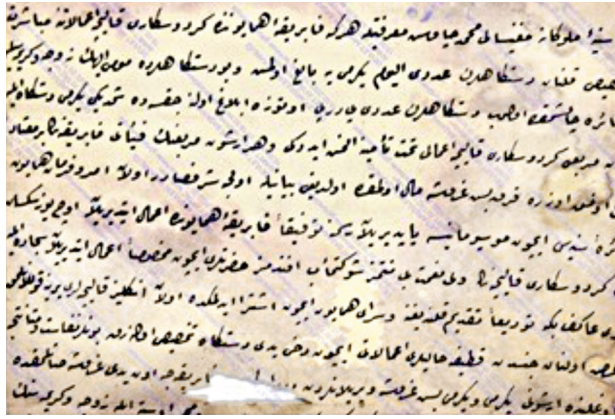
Maarif Nezareti Mektubî Kalemievrakı 573 dosya, 5 gömlek numaralı, 27.04.1319 tarihli belgede “Aşiret Mektebi Camii”ne döşenmek istenen Hereke halısından pahalı olması nedeniyle vaz geçilmesi daha uygun fiyatla başka bir cins halı satın alınması”ndan bahsedilmektedir.

Fotoğraf: 9, 197 dosya numaralı evrak

Yedinci belge:

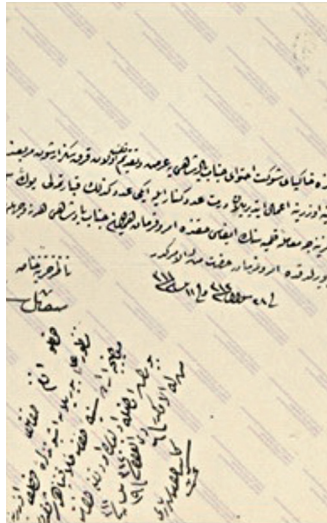
Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyetievrakı 197 dosya, 1 gömlek numaralı, 08.081310 tarihli belgede “Hereke Fabrikası’nda halı imali için satın alınan yün ipliğinin esmanı olan meblağın vezneden ödenmesi”nden bahsedilmektedir.

Fotoğraf: 10, 83 dosya numaralı evrak.

Sekizinci belge:

Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 83 dosya, 52 gömlek numaralı, 28.06.1310 tarihli belgede “Hereke Fabrika-i Hümayun’daki tezgahlarda halı üreten Manisalı Mehmed Çavuş’un nişan vemadalya taltifi, Saray-ı Hümayun için alınan İngiliz halılarının yerine bu halılardan üretilmesiyle büyük tasarruf edileceği, Hereke Fabrika-yı Hümayun’u mamulâtından halka satış yapmak için İstanbul ve Beyoğlu’nda birer dükkân açılması ve fabrikanın ıslah ve intizamı için Mösyö Bertiye’den yararlanılması”ndan bahsedilmektedir.

Fotoğraf: 11, 97 dosya numaralı evrak.

Dokuzuncu belge:

Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 97 dosya, 51 gömlek numaralı, 06.11.1312 tarihli belge “Hereke Fabrikası imalatı olan ve Padişah’a takdim edilen halılar ile seccadelerin ücretinin ödenmesi” ile alakalıdır.

Diğer bazı belgeler:

Ayrıca Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 110 dosya, 4 gömlek numaralı 14.06.1315 tarihli belgede “Kudüs’teki Mescid-i Aksa’nın Hereke Fabrikası’nda dokunan halılarla tefriş edilmesi”, Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 215 dosya, 19 gömlek numaralı, 23.08.1335 tarihli belgede “Yıldız Sarayı Padişah yemek odasına yekpare bir halının Favrika-yı Hümayun’dan sağlanması”, Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 224 dosya, 124 gömlek numaralı 26.12.1311 tarihli belgede “Sırp Kralı ve maiyetine Hereke Fabrika-i Hümayun’dan halı hediye gönderilmesi, Mabeyn-i Hümayun İradeler evrakı, 169 dosya, 2 gömlek numaralı, 11.08.1331 tarihli belgede “Hindistan’da bir camiye Hereke halısı hediye edilmesi ve parasının hazine tarafından ödenmesi” hakkında vd başka belgelerde mevcuttur.

Sonuç. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri barındırdığı evrak itibarıyla önem arz etmektedir. Makaleye konu olan Hereke Fabrika-yı Hümayun’da üretilen Hereke halıları hakkında da arşiv kayıtlarında ziyadesiyle belge olduğu anlaşılmaktadır.

Makale kapsamında incelenen belgelerden anlaşıldığı üzere, Tebriz’den halı fabrikası müdürlüğüne profesyonel yöneticilerin getirildiği, zaman zaman saray tarafından teftiş edilip beğenilerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin türbesi, Mescid-i Aksa, Anadolu ve Hindistan gibi kimi ülkelerdeki bazı camilerin halı ihtiyacının Hereke Halı Fabrikası’ndan karşılandığı belgelerle ispat bulunmaktadır. Hatta Almanya Bremen Senatosu’na Hereke Fabrikası üretimi halı hediye edildiği de belgelerle kesinlik kazanmaktadır.

Ayrıca Hereke Fabrikası’nda halıcılık sanatını öğrenen kimselerin Anadolu’daki Sanayi mekteplerine halı öğretmeni olarak tayin edildikleri ve kimi ustaların Sanayi madalyası ile taltif edildikleri de belgelerle ispat olmaktadır.

Üretim için gerekli yün iplik ihtiyacının devlet eliyle giderildiği, Beyoğlu’na devletin müsaadesiyle bir satış mağazasının açıldığı hatta fabrikanın ıslahı ve yenilenmesi çalışmalarında profesyonel yabancı uyruklu danışmanların görevlendirildiği yine belgelerden anlaşılmaktadır.

Padişahın kullanması için halı ve halı seccadelerin ve Yıldız Sarayı yemek odası için yekpare bir özel halı imalatının fabrikada yapıldığı da arşiv belgeleriyle ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. ANONİM, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul, 2017, s. 1.
2. BAŞ, İbrahim, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Arşivlerin Oluşumu ve Türk Arşivlerinde Araştırma Hizmetleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 64, Bahar 2019, s. 40.
3. TOPAL, Mehmet; ERDEMİR, Erkan ve KIRLI, Engin, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S:25, Mayıs 2012, s. 40.
4. BULUŞ, Abdülkadir, “Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 113.
5. ALAGEYİK, Ömer, “Türkiye’de Mensucat Sanayinin Tarihçesi”, İstanbul Sanayi Odası Dergisi, S: 16, İstanbul 1967, s. 9.
6. KÜÇÜKERMEN, Önder, Hereke Fabrikası, İstanbul, 1987, s. 47.
7. <https://www.millisaraylar.gov.tr/fabrikalar/hereke-hali-ve-ipekli-dokuma-fabrikasi>.13.04.2022.16.51.
8. GÜREN, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 248-249.
9. BULUŞ, Abdülkadir, agt, s. 364.
10. ANONİM, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul, 2021, s. 1.

Ahmet Aytach (Turkey)

SOME INFORMATION ABOUT THE CARPET FACTORY OF THE TOWN HEREKE WHICH IS IN OTTOMAN STATE ARCHIVE

Archives are important documents that reveal the law of nations with their citizens and other states. Social life, economy, etc. many subjects belonging to the history can be understood with archival documents. The Presidency is important in terms of the documents it contains in the Ottoman Archives.

There are many documents in the archive regarding Ottoman period textiles. One of the important steps taken in the name of industrialization with the Tanzimat was the carpet factory established in Hereke.

The article will focus on some of the documents in the Presidency Ottoman Archives about Hereke Carpet Factory.

Key words: archive, document, factory, carpet, weaving.

Ахмет Айтач (Турция)

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О КОВРОВОЙ ФАБРИКЕ г. ХЕРЕКЕ, ИМЕЮЩИЕСЯ В ОСМАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ

Архивы являются значительными источниками, которые открывают большие возможности не только для граждан своих стран, но и для представителей других государств. Социальная жизнь, экономика и др. темы, относящиеся к истории, могут быть поняты на основе архивных документов.

С этой точки зрения документы, хранящиеся в Османском архиве резиденции Президента, имеют особое значение. В этом архиве содержится много документов, относящихся к текстилю Османского периода. Наряду с политическими реформами Танзимата, один из важных шагов, предпринятых в целях индустриализации – это создание ковровой фабрики в Хереке.

В статье рассматривается некоторая часть документов о ковровой фабрике в Хереке, находящихся в Османском архиве резиденции Президента.

Ключевые слова: архив, документ, фабрика, ковер, ткачество.